

SARTROVO FENOMENOLOŠKO- ONTOLOŠKO UTEMELJENJE SLOBODE KAO NAČINA ČOVEKOVA BITKA

BOJAN GRUJIĆ
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
grujic.dragan.bojan@gmail.com

SAŽETAK

U ovom radu autor će pokušati da prikaže pluriperspektivno zasnivanje Sartrovog [Jean-Paul Sartre] pojma slobode i načina na koji se, kao proizvod ovoga pluriperspektivizma, čovekova sloboda ispoljava u sferi praktičkog. Cilj jeste proći kroz različite slojeve problematike slobode iz fenomenološke, ontološke i moralno-praktičke pozicije, kako bi se na kraju prikazalo ispoljavanje slobode u njenom fakticitetu. Ovim bi pristupom autor trebao pokazati dve ključne stvari koje fundiraju Sartrovu tematizaciju pojma slobode. Prvo, razumevanje slobode kao načina čovekova bitka, polazeći od Sartrove krilatice da *egzistencija prethodi esenciji*.¹ Drugo, razumevanje slobode kao ispoljavanja onog što čoveka čini čovekom u sferi praktičkog, polazeći od Sartrove ideje da *mi jesmo ono što od sebe načinimo*. Unutar ove problematike kretaćemo se sa osvrtom na dela *Biće i ništavilo I-II*, kao i sa osvrtom na esej *Egzistencijalizam je humanizam*.

KLJUČNE RIJEČI

egzistencija, esencija, fenomenologija, odgovornost, sloboda, teskoba, Jean-Paul Sartre.

Višestruk je razlog zašto se autor opredelio da u ovom radu analizira pojam slobode kod Žan-Pol Sartra. Moglo bi se reći da je jedno od polja interesovanja autora savremena filozofija, tačnije filozofija egzistencije, koju kod Sartra nalazimo u obliku ateističkog egzistencijalizma. Drugi razlog leži u filozofskim pitanjima koje prožima Sartrova filozofija: *Ko sam ja? Kako delati? Kako živeti?*

1 Esencija, šta neke stvari: ono što razlikuje stvari jedne od drugih, određuje ono što biće čini bićem; egzistencija, da neke stvari (čoveka): sam čovek ukoliko je on neprestano na putu ka svom vlastitom biću. U ovom ključu oblikuje se misao egzistencijalista. Egzistencija kao ono individualno, neponovljivo, sada i ovde, uvek je u odnosu prema pojmu bića kao onom objektivnom, nužnom, večnom. Up. Bofre, Žan, *Uvod u filozofiju egzistencije*, BIGZ, Beograd, 1977., str. 50.

Ova pitanja postala su dominantna još od preokreta paradigme kakvu dobijamo sa hrišćanstvom. Filozofija stare Grčke, kao dominantno, postavila je pitanje: Šta je čovek? Kod Sartra su pitanja ljudske egzistencije oslobođena od Boga, apsoluta spram kojeg se sagledava ljudska egzistencija. U hrišćanstvu postoji ideja ljudske zadatosti koja se pokazuje u stavu da je čovek *imago Dei*, ali se to u egzistencijalizmu prevladava tako što u životu nema već zadatog smisla. Fokus više nije na tome Šta sam ja? Šta je krajnja svrha života? Fokus se premešta sa ontološkog na faktički rang. Što je najzanimljivije, u Sartrovom se slučaju zapravo radi o spajanju ova dva ranga, u smislu da sloboda jeste način čovekovog bitka (odgovor na pitanje Šta sam ja?), ali, sa druge strane, i uslov ispoljavanja čovekove egzistencije. Sloboda je odgovornost, to je osuđenost na stalno konstituisanje bića čoveka, način zadobijanja sadržaja kojim treba da se ispolji sloboda kao odgovor na pitanje *Ko sam ja?* Ovo zadobijanje sebe ne završava u nekakvom krajnjem činu, nebeskom carstvu, autarkičnosti pojedinca niti u spoznaji slobode kao saznate nužnosti. Zapravo, suština jeste u stalnom zadobijanju i kretanju slobode kojim ona sebe potvrđuje.

Ne radi se ovde o krajnjoj tački na putu, već se radi o projektu, o stalnom prevladavanju vlastite konačnosti i o otvorenosti čovekovog bitka. Ovaj pristup pitanju slobode dvosekla je oštrica, poziv na odgovornost sa svešću o osuđenosti jer, kako kaže i sam Sartr: *Pakao, to su drugi!*. Drugi ljudi jesu mera moje vlastite svesti. *Drugi* je konstitutivni uslov da bi svest pokazala i dokazala svoje vlastito postojanje. Ona mora biti ograničena reflektivnom svešću drugog subjekta. Sličnu ideju dao je već Hegel kazavši da moderni građanski bitak slobode ne može postojati u apstraktnom obliku slobode koja hoće slobodu. Ona se objektivira u konkretnim oblicima delanja i uvek podrazumeva usklađivanje svojih interesa sa interesima drugih, što se pokazuje u porodici, građanskom društvu i državi.² Sartr ovo hegelijansko stanovište prikazuje kroz stavove: „Svaki čovek je odgovoran za sve ljude”³ i „Čovek je budućnost čoveka”⁴. Ovim se jasno prikazuje da Sartrovo poimanje slobode nije nekakvo apsolutno, beskonačno pravo volje pojedinca da čini sve što poželi, a takav se stav često može pronaći u interpretacijama. Međutim, ono što razlikuje Sartra i zbog čega je autor izabrao baš njegovu koncepciju slobode jeste činjenica da ne smemo zanemariti suprotan smer razumevanja slobode. Tek sa potpunim dijalektičkim zahvatom koji nam se pruža možemo zahvatiti pun pojam slobode. Ova dvosmernost pokazuje, i u prethodnim, i u sledećim stavovima, dijalektiku na delu: „Individualni čin obavezuje čitavo čovečanstvo (...) Čovek izabire sebe izabirajući sve ljude”⁵. Ovde se očituje nesalomiva moć izbora. Ovaj suprotni smer jeste dublji smisao Sartrovog egzistencijalizma

2 Up. Perović, Milenko, *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad, 2013., str. 251.

3 Sartr, Žan Pol, „Egzistencijalizam je humanizam“, *Filosofski spisi*, Nolit, Beograd, 1981., str. 275.

4 Isto, str. 268.

5 Isto, str. 264.

kao optimizma, proniklog iz mogućnosti izbora. Osuđenost na slobodu i izbor stvaralačke su moći egzistencije. Ako egzistencija prethodi esenciji, to znači da oblikujemo sliku sveta, oblikujemo sliku vlastite epohe. Sartr ovim stavom pokazuje moć individualne svesti i vrednost svakog pojedinca u ovom savremenom dobu. Vlastiti je projekat svetski projekat, individualna činjenica pretvara se u opštu činjenicu, a moja vlastita dela projektuju se u slici čovečanstva. Sartr to prikazuje kroz sledeći stav: „ako ta ženidba zavisi jedino od moje situacije ili od moje strasti, ili od moje želje, obavezujem time na put monogamije ne samo sebe samog, nego i čitavo čovečanstvo”⁶. Sartrov egzistencijalizam vraća veru u ideju da svaki čovek može doprineti opštoj slici društva. Pokazuje nam da na individualnom planu svaki pojedinac ima svoju ulogu i da tu ulogu on sam bira, oblikuje i u svakom je trenutku sposoban postati nešto drugo i prevladati prethodnog sebe. Čovek uvek, ma koliko pogrešnih izbora načinio, ima mogućnost načiniti jedan novi koji će mu promeniti život. Sartrova filozofija je inspirativna i pokretačka. Ona poziva čoveka da život uzme u svoje ruke.

Fenomenologija svesti i fenomenološka ontologija kao preduslov stava: Egzistencija prethodi esenciji

Huserlovo [Edmund Husserl] zasnivanje fenomenologije izvršilo je jak uticaj na Sartrovu *teoriju fenomenologije*, a posredno i na njegovu ontologiju te shvatanje pojma slobode. Prva oblast u kojoj Sartr otkriva slobodu, intimna je unutrašnjost svesti, a ne spoljašnjost. U ranijim radovima govori da čovek ne bira samo svoje akcije, već i svoje moralne i mentalne kvalitete.⁷

Za Huserla, fenomenologija, kao metoda traganja za mogućnošću *a priori* saznanja koja bi se ticala apsolutnih datosti, treba da postane temelj za filozofiju kao egzaktnu nauku i da joj omogući ulazak u korpus egzaktnih nauka, jer filozofija je pre uzimala metode drugih nauka i nije imala adekvatnu metodu. Huserlov glavni gest jeste *ka samim stvarima*. Na temelju njegove ejdetske redukcije otklanjaju se svi atributi koji nisu u vezi sa čistim opažanjem predmeta. Nije cilj potvrđivanje objektivnog postojanja predmeta, već čistog opažaja koji može biti temelj sveukupnog znanja. Fenomenološka metoda predstavlja dolaženje do čiste svesti oslobođene od svih predrasuda i ovim se pokušava prevladati večiti sukob subjekta i objekta. Huserlu fenomenologija nije odnos psihološkog doživljaja prema vlastitom sadržaju, nego odnos predmeta i saznanja te sveta i svesti. Prema njemu, biće postojećeg ono je što se pojavljuje.⁸

6 Isto, str. 264.

7 Up. Howells, Christina, *Sartre: The Necessity of Freedom*, Cambridge University Press, Cambridge/Cape Town/Delhi/Dubai/Madrid/Melbourne/New York/São Paulo/Singapore/Tokyo, 1988., str. 2.

8 Up. Rajković, Marica, „Sartrovo zasnivanje fenomenološke ontologije“, *Arhe* god. 7 br. 14, 2010., str. 160.

Sartr smatra značajnom modernu misao koja prevladava *sve vrste dualizama*, pa samim tim i dualizam spoljašnjeg i unutrašnjeg te pojave i suštine. Takav dualizam stvarao je ideju da su spoljašnje stvari samo „površinska opna” koja skriva suštinu predmeta.⁹ Sada se radi o tome da pojave ne ukazuju na suštinu iza njih, nego ukazuju na sebe same i celinu kojoj pripadaju (ne upućuju na skrivenu stvarnost jer nema takve stvarnosti). Ono što se pojavljuje jeste biće postojećeg. Fenomen apsolutno označava sebe samog. Biće kao fenomen jeste niz vlastitih manifestacija.¹⁰ Nema više legitimacije Kantova razlikovanja *fenomena* (pojave) i *noumena* (stvari po sebi). Pojava više ne krije suštinu, već stoji u identitetu sa njom. Ovaj dualizam prevladava se, na tragu Hegela, u drugom dualizmu konačnog i beskonačnog, koji je nužan jer pojava zahteva da bude prevaziđena prema beskonačnosti. Kod Hegela, oni su u sintetičkom odnosu: ono beskonačno je beskonačno onog konačnog.¹¹ Pojam je ono supstancijalno, opšte svake misli, a misao jeste pojam u svojoj konkretizaciji. Za Hegela, egzistirati znači promeniti se i ostati istost sa samim sobom (pojam menja sadržaj, ali ostaje pojam; jedinstvo mišljenja i bitka).

Kod Sartra, ono što se pojavljuje samo je jedan aspekt predmeta. Egzistencija se tiče bića-za-sebe. Biće-za-sebe beskonačna je vlastita mogućnost: „jeste ono što nije i nije ono što jeste”¹². Biće-po-sebi jeste ono što jeste, ono nije ni potpuno ni nepotpuno. Biće-po-sebi je pozitivnost. Ovo je biće nesvesno biće, ono nema moć samosvesti i ne odnosi se prema vlastitosti, zato ono, uslovno rečeno, ne egzistira, već *postoji*. Nesvesnost nije karakteristika bića-za-sebe. Biće svesti odnosi se prema vlastitom postojanju. *Nedostatak* je ono što se javlja jedino u ljudskom svetu. On pretpostavlja trojstvo onog nedostajućeg, onog što nedostaje i totaliteta koji je nedostatkom narušen. Na primer, razboleo sam se i meni kao samosvesnom biću fali zdravlje. Totalitet bića time je narušen, a ponovnim ozdravljenjem on biva povraćen. Po ovoj matrici funkcioniše čovek. Svest uvek sebe potvrđuje preko negacije kao ono što nije biće-po-sebi, što znači da se ona može utemeljiti samo polazeći od bića-po-sebi. Vidimo da je *nedostatak* ono što pokreće svest (u ovom slučaju nedostatak zdravlja), a ništovanje bivstvovanja predstavlja izvornu vezu bića-za-sebe i bića-po-sebi.¹³

Ontološko ispitivanje započinje bićem pojave, a ontologija je pristup fenomenu kakvim se on pojavljuje. Predmet se ne može odvojiti od svesti o predmetu i predmet ne može postojati pre svesti o predmetu. Sa druge strane, svest postoji

9 Up. Sartr, Žan Pol, *Biće i ništavilo I*, Nolit, Beograd, 1981. str. 7

10 Up. isto, str. 9.

11 Up. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih, *Nauka logike*, BIGZ, Beograd, 1987., str. 39.

12 Sartr, *Biće i ništavilo I*, str. 26.

13 Up. isto, str. 106–107.

jedino u odnosu percipiranja predmeta.¹⁴ Ovde se vidi fenomenološko-ontološki paralelizam svesti i predmeta, bića-za-sebe i bića-po-sebi. Svest nema supstancijalnost, ona je čista pojavnost. Ovo se protivi Dekartovoj [René Descartes] ideji mišljenja kao supstancijalnosti spoznajnog subjekta. Smisao *Cogita* sastoji se u tome što on upućuje izvan sebe.¹⁵ Nema ideje sopstva, kao temelja i izvora vlastitih akcija, osećanja, misli i emocija, koja bi bila ukorenjena i intuitivna čoveku. Ona nije urođena, već je imaginarni konstrukt odnosno objekt, a ne subjekt svesti ili kreacija koja se u svom postojanju drži samo verovanjem. Moje *ja* sintetički je konstrukt svesti. Ide protiv Kantove ideje transcendentalnog sintetičkog jedinstva apercepcije, onoga „ja koje mora moći da prati sve moje predstave”¹⁶, takođe ide i protiv Huserlove ideje da je ego *transcendentalan*. To bi značilo da je ego lično jezgro svesti, centar ličnosti i unutrašnji temelj mog osećaja sopstva.¹⁷ Za Sartra, transfenomenalnost (perspektivnost) dovoljna je da pokaže neki vid egzistencije objekata van svesti i ova, minula koncepcija postojanja, dovoljna je da uspostavi *fenomenološki realizam*. Sartr odbija Huserlovu ideju svesti kao konstituenta svog objekta, a prihvata ideju da je svest u svojoj prirodi „relacija sa transcendentnim bićem”¹⁸. Naše iskustvo polazi od spoljašnjeg sveta, od bića-po-sebi. Kako se onda prevazilazi dualizam? Nema razlike objekta kao pojavnog i egzistirajućeg jer on jeste u pojavnosti egzistirajući. U tom smislu, biće-za-sebe ništovanje je pojedinačnog bića-po-sebi, a biće-po-sebi prethodi pojavljivanju bića-za-sebe koje se onda konstituše u razgovoru sa onim *drugim*. Ovo bi bilo valjano mesto za prelaz na naš drugi deo rada koji će nas približiti razumevanju slobode kao načina čovekova bitka.

Ontološko određenje čoveka kao *osuđenika na slobodu*

Sartr je svojom *fenomenološkom teorijom* ispresecao život subjekta na niz opredeljenja kojima se neprestano formira i ukida njegova esencija, ali ono što ostaje u temelju tog procesa i što mu je nužni uslov jeste egzistencija. Postupci su čoveka nemotivisani, proizvoljni i slučajni.¹⁹ Ovim se Sartr opredeljuje za stanovište indeterminizma. Preciznije, jedina vrsta determinisanosti može i mora dolaziti od slobode jer je čovek na nju *osuđen*. U osnovi egzistencijalističko-fenomenološke koncepcije stoje indeterminizam i kontingencija, slobodna volja i odluka, ono

14 Up. Rajković, „Sartrovo zasnivanje fenomenološke ontologije“, str. 166.

15 Up. Sartr, *Biće i ništavilo I*, str. 107.

16 Kant, Imanuel, *Kritika čistog uma*, BIGZ, Beograd, 1976., str. 104.

17 Up. Howells, *Sartre: The Necessity of Freedom*, str. 3.

18 Detmer, David, *Freedom as a value: A Critique of the Ethical Theory of Jean-Paul Sartre*, Open Court, La Salle, 1988., str. 10.

19 Up. Damjanović, Aleksandar; Ivković, Maja, „Žan Pol Sartr: egzistencijalizam kao modus vivendi”, *Ingrami* 24(3–4), 2002., str. 101.

idiografsko naspram nomotetskog.²⁰

Zašto je fenomenološka perspektiva važna? Na kraju prethodnog poglavlja spomenuli smo da je biće postojećeg ono što se pojavljuje i da postoje samo razlike ovog ili onog pojavljivanja stvari, postoje samo njene bezbrojne serije. Kako se ovo povezuje sa slobodom kao konstitutivnom komponentom čoveka? Sartre to pokazuje u stavu da mi jesmo ono što od sebe načinimo. Za razumevanje ovoga, moramo prvo krenuti od unutrašnjosti, od svesti. Za svest nema krajnje suštine do koje se ona mora probiti, nekakve suštine koja je skrivena iza slojeva pojavnosti. Neka se stvar ne može poistovetiti sa njenim pojavljivanjem u svesti, ali to ne znači da ona transcendentuje carstvo fenomena, već da se ona identifikuje sa beskonačnim nizom njenih pojavljivanja. Kako god je percipirao, određena stvar ostaje ta stvar, ali uvek postoje dodatne perspektive iz kojih se objekt može percipirati.²¹ Upravo se ovde vidi paralelizam fenomenološkog i praktičkog, u smislu da niz fenomena može da se projektuje na niz izbora koji mi se otvaraju kada pristupim određenom problemu, a da otvorenost svesti jeste otvorenost čoveka kao individue za ostvarenje vlastitog projekta. Sartre za to daje dobro poznat primer u eseju *Egzistencijalizam je humanizam*. Sartrov učenik dolazi da ga pita za savet: otac je ostavio majku, brat je poginuo u ratu i on se nalazi na životnoj prekretnici: poći u Englesku i priključiti se ratu protiv Nemačke (to znači napustiti majku) ili ostati uz svoju majku i pomoći joj da živi?²² Moguće je čak i izabrati nešto treće, napustiti sve i pobeći. Ako posmatramo situaciju kao predmet percipiranja i mladića kao svest, vidimo paralelizam i vidimo zašto smo prvo morali poći od ljudske unutrašnjosti. Izbori su nizovi fenomena. Realitet se sastoji u tom beskonačnom broju pojava, a izbor u otvorenosti mogućnosti od koje čovek ne može pobeći i u koju je uronjen. Dolazimo jasno do određenja čoveka kao *osuđenika na slobodu*. To da je čovek slobodan znači da je on sam sloboda. Okosnica ovoga vidi se u stavu da *egzistencija prethodi esenciji*. Na putu nemam ucrtane oznake koje ću pratiti i koje će me odvesti do kraja lavirinta. Stvar je u tome da sam ja osuđen da se krećem u beskrajnom lavirintu slobode i ovo je, kako bi Paskal [Blaise Pascal] rekao, ali u drugom kontekstu, paradoksalnost čoveka kao bića bede i bića vrednosti, paradoksalnost čovekove izvorne i čovekove pale prirode.²³ Ovde se radi o paradoksalnosti slobode, kao onoga što konstituise čoveka, što je najuzvišenije, ali, sa druge strane, kao stalnog egzistencijalnog trzaja na raskrsnici mogućih izbora, gde je čovek prepušten sebi, više ne kao slobodan, nego slobodom *nužno određen*. Paradoksalnost se ne može prevazići ni u slučaju Paskala niti u slučaju Sartra, ali

20 Up. isto, str. 102.

21 Up. Detmer, *Freedom as a Value: A Critique of the Ethical Theory of Jean-Paul Sartre*, str. 12.

22 Up. Sartre, Ž. P., „Egzistencijalizam je humanizam“, str. 268.

23 Up. Paskal, Blez, *Misli*, BIGZ, Beograd, 1988., str. 144–146.

se sa njom mora živeti. Kod Paskala, rešenje leži u veri i logici srca, kod Sartra u činu i donošenju odluke. Prvo predstavlja dijalektiku bede i vrednosti, drugo egzistencijalističku hermeneutiku u čijoj je osnovi sintetički totalitet čoveka.²⁴ Dužnost subjekta leži u stalnom prevazilaženju sebe i to je način na koji se živi sa slobodom. Egzistirati jednostavno znači *biti tu* i *biti prisutan* u svom fakticitetu.

Ovde uviđamo problem. Ono što sloboda nosi sa sobom jeste osećaj odgovornosti i osećaj bolne teskobe. Ako ostavi majku, to će je baciti u očaj jer ona živi zbog njega i njegov nestanak možda će je dovesti do smrti. Sa druge strane, ako ode u rat, učiniće nešto na široj skali stvari, zadovoljiće kolektiv, ali na tom putu može biti prekinut, može se desiti da ne dođe do cilja. Šta je najispravnije učiniti? Dolazimo konačno do najproblematičnijeg dela rada, a to jeste pitanje ispoljavanja slobode i njene konkretizacije u sferi fakticiteta.

Konkretizacija stava: Egzistencija prethodi esenciji

Došli smo do ključnog dela rada u kom bi autor trebao prikazati na koji se način sloboda ispoljava kod Sartra i na koji način ona prelazi iz apstraktnog određenja slobode, kao načina čovekovog bitka, u svoje otelotvorenje. Već smo ranije spomenuli da individualni čin obavezuje čitavo čovečanstvo i da moralni subjekt, šta god izabrao, svojim činom povlači niz konsekvencija. Taj niz konsekvencija jeste ono što konkretizuje slobodu, što je odvaja od pojma samovolje i što je stavlja na pedestal ljudske egzistencije u obliku odgovornosti. Kako bi razjasnili ovo, valjalo bi se osvrnuti na Kjerkegora [Søren Kierkegaard], Hajdegera [Martin Heidegger] i Hegela.

Sartrova teza jeste da ispoljavanje slobode povlači za sobom *teskobu*. Čovek koji ne beži od slobode jeste onaj koji je svestan toga da svojim aktima ne obavezuje samo sebe već i druge ljude. Bežanje od odgovornosti i maskiranje teskobe samo je laž. Čak i kada se maskira, ona se mora pojavljivati.²⁵ Interpretirajući hrišćanski mit o Adamu, Kjerkegor uviđa nužnu posledicu čoveka kao samoreflektirajućeg bića koje se svesno odnosi prema svojoj egzistenciji i koje je, zbog mogućnosti slobode izbora, uvek stavljeno u teskobnu situaciju. Čovekov *pad* posledica je *greha* koji se otkriva u teskobi putem svesnosti. Teskoba je vezana kod Kjerkegora uz greh jer greh nastaje sa izborom. Svaki je čovek nevin dok se u njemu ne probudi svesnost, jer u nevinosti leži neznanje. Tek kada se čovek počne buditi iz uspavanog stanja, iz njegove *prve prirode*, u njemu se javlja teskoba. Sa svešću javlja se i krivica koja je proizašla iz greha odnosno greške, koja koren ima u očajanju. Postajući svestan toga, čovek je stavljen pred izbor, a izbor je ono što

24 Up. Damjanović; Ivković, „Žan Pol Sartr: egzistencijalizam kao modus vivendi”, str. 100.

25 Up. Sartr, „Egzistencijalizam je humanizam“, str. 265.

omogućava slobodu. Čovek „postaje svestan svoje slobode”²⁶ u teskobi. Teskoba je aktualnost slobode. Anksioznost koja proizlazi iz nje nije krivica sama po sebi, već potraga za avanturom. Božja zabrana, prema kojoj Adam ne sme jesti plodove sa *drвета znanja*, probudila je u njemu svest o mogućnosti izbora; probudila je želju, i tako se, činom zla, pojavilo znanje naspram neznanja, *pala priroda*, naspram *prve prirode*. Adam spoznaje slobodu zbog želje da je iskoristi i upravo se tu rađa teskoba. Čovek je u etičkom stadijumu svestan mogućnosti koja je vezana uz teskobu tako što čovek istovremeno želi nešto, ali i beži od toga. Ona se nalazi u svakom čovekovom izboru, ali i posle njegovog izbora (možemo ovo videti na primeru sa sinom i majkom iz prethodnog poglavlja). Kod Kjerkegora, *teskoba i izbor uzajamno se odnose* i leže u osnovi etičkog stadijuma razvoja čoveka.²⁷ Svaki izbor nosi sa sobom teskobu baš zato što će se refleksijom svog delanja čovek pitati o ispravnosti tog delanja. Teskoba je ono propitivajuće u procesu ispoljavanja slobode.

Ovde dolazimo do sintetičkog pitanja o savesti koje spaja četiri osnovna etička pitanja o: slobodi kao izvoru morala, moralnom karakteru kao nosiocu slobode, moralnom delanju kao ispoljavanju slobode i moralnoj svrsi kao dinamičkoj snazi delatnog procesa, koja sebe konstituše između *datog* i *mogućeg*.²⁸ Kako nju posmatraju egzistencijalisti? Upravo smo to prikazali kroz razumevanje pojma teskobe koji u dijalektičkoj vezi sa pojmom izbora konstituše i omogućava ispoljavanje slobode kod čoveka. Teskoba se takođe ponaša i kao ispitujuća samorefleksija što je slično Sokratovom *daimonionu*. Savest se kod Sokrata razvija iz svesti kao prateća svest delanja. Hegel ovo tumači kao pojavu individualnosti koja iz sebe odlučuje šta će učiniti.²⁹ Nasuprot Sokratu, egzistencijalisti postavljaju teskobu kao ono vodeće, ono što prati i osveštava čoveka u spoznaji vlastitog izbora, ali takođe i ono što u obliku očaja dolazi posle samog načinjenog izbora. Ovo je suprotno Kantovom razumevanju savesti. Kantova savest je savest koja je zatvorena u subjektivnost i koja reflektujući o svojim postupcima sebi samoj sudi. Egzistencijalistička teskoba ono je nagoveštavajuće, ali ono otvoreno za mogućnost različitih izbora. Teskoba me ne može zaustaviti, jedino me može pratiti. Nikako nije ono što vodi u kvijetizam i što nas udaljava od akcija, već je ona deo same akcije.³⁰ Ona je ono u čemu se sloboda otvara, ali i ono što slobodu drži pod nadzorom. Savest je, kod Kanta, moralna moć suđenja koja sudi o sebi samoj. Ona je primena naših delanja

26 Dananić, Borna, *Kierkegaard: strah, očajanje i tjeskoba* (diplomski rad), Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2016., str. 28.

27 Isto, str. 28–29.

28 Up. Perović, *Filozofija morala*, str. 32.

29 Up. isto, str. 384–385.

30 Up. Sartr, „Egzistencijalizam je humanizam”, str. 266.

prema dužnosti. Ona ne sudi o delanju kao dobrom ili lošem, to čini um. Ona je odnos subjekta prema samom sebi, *zakon u nama, imperativ*.³¹ Sartr odbacuje ovu ideju. Nastupa otvoreno protiv Kantove deontološke etike. Naravno, on ne staje tu, već svoju, uslovno rečeno, *situacionističku etiku* postavlja naspram svih oblika *univerzalističke etike*. Pri izboru i donošenju odluke ne pomaže nam ni hrišćanska nauka ni kantovski moral, što se jasno da videti na primeru sina i majke. Hrišćanska nauka kaže: ljubi bližnjeg svoga. Postavlja se pitanje ko je bližnji: majka ili saborci? Nasuprot tome, Kantova maksima kaže da ne postupamo sa drugima kao sa sredstvom, već kao sa svrhom. Na primeru bi to izgledalo ovako: ako ostanem sa majkom riskiram da postupim sa saborcima kao sa sredstvom, a ako se priključim ratu, riskiram da postupim sa majkom kao sa sredstvom.³² Odgovor leži u slobodi kao biti čoveka. Postupiti prema vlastitom izboru imajući u vidu sve moguće posledice, jer ispravnog odgovora u sferi praktičkog nema. Deluje kao da se Sartr vraća Aristotelu sa njegovim stavom da je sfera praktičkog sfera onoga što *može biti i ne-biti*, da delanje zavisi od situacije, konteksta i niza konsekvencija koje slede nakon određene radnje.

Ostaje pitanje na koji način povezati Hegela i Sartra? Kada govorimo o fakticitetu i situaciji, Sartr tu prati Hegela, u smislu da sloboda nije naprosto neodređena moć. Ona se određuje samim svojim izbijanjem u činjenju, a činjenje pretpostavlja, kao što je već rečeno, *ništovanje* drugog. Čovek čini nešto od nečeg. Sloboda je u tom smislu nedostatak bivstvovanja. Praktička koncepcija slobode kod Sartra jeste negativitet, koji polazi od posmatranja jedne situacije i konstatacije da me ta situacija ostavlja slobodnog da izaberem ovaj ili onaj cilj (razlika je što se kod Hegela taj negativitet prevazilazi). Situacija uslovljava slobodu u smislu da jeste tu, ali ne da bi me ograničavala, već je ona tu kao uslov slobode koji postavlja mogućnost izbora. Sloboda je ništovanje vlastitog bića jer je nužnošću usmerena na akt. Ona se opredmećuje jedino izborom i delanjem.

„Sloboda nije slobodna da ne bude slobodna.”³³

31 Up. Perović, *Filozofija morala*, str. 389.

32 Autor terminima situacionističke i univerzalističke etike hoće napraviti razliku između naših akta vođenih nekakvim univerzalnim normama, zacrtanim shemama delanja koje se nužno podrazumevaju kao ispravne i adekvatne svakoj situaciji i toga da svaka nova situacija zahteva njoj immanentan, individualan pritup, i da je svaka situacija za sebe novo postavljanje zadatka, gde se ne bi mogao unapred dati ispravan odgovor, već je na čoveku da, shodno zadatasti ispred njega, načini sledeći korak. Upravo se u ovom situacionizmu ogleda problem teskobe, koja prati ličnost pri svakoj njenoj odluci. U svakom novom kontekstu, čovek je na međi između toga da učini dobro ili zlo, a on to bira svojom akcijom. Nema principa dobra i zla kao takvih. Slično i Aristotel govori u *Nikomahovoj etici*: čovek koji je čitav život činio dobra dela može jednim zlodelom postati nečovek i obrnuto.

33 Sartr, *Žan Pol, Biće i ništavilo II*, Nolit, Beograd, 1981., str. 485.

Ovo se odslikava u stavu da smo na slobodu osuđeni. Sloboda je razumevanje našeg fakticiteta i bez njega ne bi bilo ni slobode kao ništovanja ni izbora, a povratno bez slobode, ni fakticitet ne bi bio otkriven. Na taj način čovek sebe shvata kao *angažovanog* u svetu, slučajnom mestu na kojem se našao. Upravo ovaj angažman, koji je moja sloboda, daje smisao mom slučajnom mestu.³⁴

Ovu ideju Sartr pruzima od Hajdegera, ideju da je čovek *bačen* u svet, bez znanja otkuda je došao i kuda ide, ali svestan da prosto jeste i mora biti. Ova besmislena faktičnost ljudskog postojanja čini glavnu karakteristiku čoveka. Međutim, to da čovek „jeste i mora biti” nije nikakva gotova činjenica, već nešto što čovek mora uzimati na sebe³⁵ kako bi iskusio sebe u svom postojanju. Svet postoji kao subjektivna projekcija, u okviru određenog „tumačenja na koje se čovek mora odlučiti da bi uopšte mogao živeti”³⁶. Sartr bi rekao: čovek se rađa i umire, a sve između njegov je vlastiti angažman; u angažovanosti leži istinski smisao života. Hajdeger, pa i Sartr stavlja „naglasak na stvaralačku stranu čovekovog postojanja”³⁷, oslobađa biće čoveka od svih mogućih „stega i ograničenja”³⁸. Preuzimajući ideju *bačenosti* od Hajdegera, sloboda dolazi kao vlastiti projekat. Ovo je način na koji Sartr prilagođava ideju slobode kakvu nam je pružio Hegel.

Hegel u svojoj *Fenomenologiji* kaže da je čovek „negatorsko delovanje, koje menja dati bitak”³⁹ i koje, menjajući ga, menja samo sebe.

„Ne može on da bude Bitak koji jest, koji je sa samim sobom vječno identičan, koji samome sebi dostaje.”⁴⁰

Žudnja je sila svesti i nužan je, ali ne i dovoljan uslov egzistencije. Da bi bitak bio ljudski, žudnja sebi mora podložiti drugu žudnju. Mora postojati egzistencija mnogih žudnji „što se mogu uzajamno žudjeti, od kojih svaka hoće da negira, da asimilira, da sebi prisvoji, da sebi podloži drugu Žudnju kao Žudnju”⁴¹. Čovek je prema Hegelu „ništa drugo nego Žudnja što teži da se zadovolji time da bude priznata od druge Žudnje u svojem isključivom pravu”⁴². Svaka želi da potvrdi sebe i podčini drugoga sebi. Čovek od početka hoće priznanje. Hoće da njegova vrednost bude opšte priznata vrednost. Ova istorija može stati

34 Up. isto, str. 489.

35 Đurić, Mihailo, „Heidegger i »bačenost« ”, <https://filozofskim.blogspot.com/2018/12/mihailo-uric-heidegger-i-bacenost.html> (6. XII. 2019.)

36 Isto.

37 Isto.

38 Isto

39 Kojève, Alexandre, *Kako čitati Hegela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 171.

40 Isto, str. 167.

41 Isto, str. 169.

42 Isto.

samo stvaranjem države, u kojoj je individualna vrednost svakoga priznata kao posredovana i kultivisana pojedinačnost. Prema Hegelu, ljudski ideal može biti ostvaren samo u državi. Čovek će biti zadovoljen jedino u individualnosti kao sintezi pojedinačnog i opšteg, ispoljavajućeg i potčinjavajućeg.⁴³

Sartr ovom Hegelovom učenju daje novu vrednost koja odgovara novoj epohi, a koja se da odslikati u stavu da su drugi pakao. Sartrov čovek nije onaj koji se ozbiljuje u punoći vlastitoga pojma tek u državi, već to čini sve vreme činjenicom da egzistira i egzistirajući uvek stvara i prevrednuje svoju esenciju. Drugo, Hegel u svom sistemu *filozofije prava* „nije uspeo da obuhvati pojedinačnu, živu egzistenciju“⁴⁴ koja se odupire i izmešta iz sistema. Ona je drugačije prirode „od onoga što hoće da je prevaziđe“⁴⁵. Kod Hegela, egzistencije se međusobno povezuju i prevladavaju, a teskoba se ukida znanjem o onome što je iznad pojedinačnih volja i što im sudi, a to je država. Problem je što je ljudsko iskustvo uvek individualno, neprozirno, jednom doživljeno i što se ne da poopštiti. Hegel prevazilazi sukob individua u višoj sintezi, a Sartr, na tragu Kjerkegora, u osnovi slobode vidi strepnju. U strepnji, sloboda razume sebe samu kao slobodu jer se ona pojavljuje isključivo u *negaciji* sveta, koja se ne prevazilazi u višoj sintezi. Ova negacija pojavljuje se čim dođemo do svesti o tome da smo bića koja sama dolaze do smisla egzistencije. U strepnji od drugog, čovek postaje svestan vlastite slobode. Sloboda drugih najvećim nas delom ugrožava, ali ona je i uslov ospoljenja vlastite slobode koja povratno ugrožava njihovu slobodu. Ako se slobode ne usklade, carstvo bivstvovanja nas i drugih postaje bojno polje, ali, za razliku od Hegela, ovde nema krajnje svrhe koja se zna i uz pomoć koje se ovo prevazilazi jer pojedinac *bira sebe*, to jest bira ono što će biti. Ovaj izbor u potpunosti je neopredeljen i neprisiljen.⁴⁶ On nije krajnja tačka povesnog razvoja društva. Naravno, biti slobodan ne znači činiti bilo šta, već zauzeti se odgovorno za čovečanstvo, egzistirati imajući u svesti društvenu egzistenciju. Međutim, ovde najviše određenje čoveka nije da bude građanin države (*citoyen*), već je to sloboda sama. U svom unutrašnjem životu ne zavisimo ni od društva, ni od drugih ljudi, ni od religioznih i moralnih normi, zavisimo isključivo od sebe. Sartr, svestan ovoga, poziva čoveka da prema svojoj egzistenciji postupa sa odgovornošću. Zadatosti nema jer čovek stvara svoju zadatast. Čovek se mora svesno odnositi prema vlastitoj egzistenciji jer ga ništa van njega samog ne može odrediti.

43 Up. isto.

44 Živković, Sanja, *Egzistencijalizam Žan-Pol Sartra* (seminarski rad), Univerzitet u Novom Sadu, 2013., str. 7.

45 Isto.

46 Up. Marojević, R., *Sloboda – ljubav – patnja: Egzistencijalizam I hrišćanstvo u dijalogu* (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu, 2016., str. 34–35.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Specifično je to što je Sartr često kontradiktoran u svojim tvrdnjama (sloboda kao ograničena i neograničena, čovek kao slobodan i slobodom nužno određen) i zbog toga je meta napada koji ciljaju na to da, striktno govoreći, istaknu nedostatak filozofski upotpunjenog i zaokruženog razumevanja slobode. Stav je autora da upravo to krasi njegovu filozofiju. Sama Sartrova filozofija jedna je filozofska biografija koja nam pokazuje ne samo ideje već i razvoj Sartra kao ličnosti.

Mnogi interpretatori tvrde da postoje dva stupnja Sartrovog razvoja po pitanju poimanja slobode. Naivno je interpretirati ga jednosmerno, kako se to najčešće i čini, u smislu da Sartr govori isključivo o nekoj vrsti *apsolutne slobode*. Rana Sartrova filozofija, koja se može nazvati *mladalačkom filozofijom*, fokusirana je na pitanje ljudske individualnosti i vlastite faktičnosti (egzistencijalizam). Zreli Sartr svestan je ograničenja i uslova koje nameće društvo, spoljašnji svet uopšte. Pozni Sartr okrenut je problemima društva i praktičke pasivnosti (marksizam).⁴⁷ Autor je izabrao problem slobode jer je ona ukrštajuća tačka njegove filozofije. Prikazuje se na psihološkom i fenomenološkom kao pretpostavka kontrole vlastitih emocija, osećanja i mentalnih stanja (što je novitet u poređenju sa tradicijom jer Sartr u pitanje unutrašnjosti i svesti unosi problematiku slobode). Bavi se njome u svojim umetničkom i literarnim radovima gde je centralni fokus kreativna moć stvaralačkog duha. U epistemološkom ključu, on želi izbeći i idealizam i realizam uspostavljajući čoveka kao nezavisnog od predeterminiranih pretpostavki ljudskog bića kao konstitutivnog subjekta spoznaje. Naposletku, prožima je i na ontološkom planu, u samoj definiciji čoveka. Postavlja je kao ključnu karakteristiku čovekovog bitka. Ovo završava na moralnom nivou, gde se sloboda otepljuje i karakterizuje.⁴⁸

Autor u ovom radu zastupa ideju da stroge granice između dva Sartrova perioda nema. Sartrov egzistencijalizam i danas predstavlja snažnu struju afirmacije fenomena ljudskog života. Egzistencija se više ne redukuje na zatvoreni sistem apstraktnih generalizacija. Sartr govori o spontanim odlukama našeg bića i uveren je da je u svakoj odluci uključen totalitet ličnosti, njene emocije, strasti, snovi, želje, prošla iskustva, kao i ono što nas u budućnosti kroz nadu očekuje.⁴⁹ Sartrova filozofija optimistička je iz razloga što nas usmerava na budućnost, jer red mojih izbora budućnosti određuje red moje prošlosti. Istovremeno je i pesimistička jer totalitet podrazumeva sve do sada proživljeno, kao i ono slučajno u koje sam bačen (pol, status porodice, sve moje prošle radnje i stavove drugih, a sve ovo može imati i pozitivnu i negativnu konotaciju).

Sloboda uvek u pretpostavci već ima fakticitet, datu situaciju i stanje. Ne

47 Up. Detmer, *Freedom as a Value: A Critique of the Ethical Theory of Jean-Paul Sartre*, str. 39.

48 Up. Howells, *Sartre: The Necessity of Freedom*, str. 1.

49 Up. Damjanović; Ivković, „Žan Pol Sartr: egzistencijalizam kao modus vivendi”, str. 109.

može se pojaviti akt slobodne volje koji nije usmeren protiv pozadinskog fakticiteta.⁵⁰ Čovek je biće koje izranja iz ništavila prošlosti i budućnosti, ništavila koje je breme neodređenosti. U tom smislu, rani Sartr i pozni Sartr jesu jedna ličnost koja se razvijala. Promena nije došla odjednom kao naprslina. Nema stroge linije koja razdvaja ova dva pristupa jer su oni, životom samog autora, neraskidivo povezani. Upravo je u toj neodređenosti i otvorenosti ljudske egzistencije lepota Sartrove misli. Za one koji nisu spremni da preuzmu odgovornost u svoje ruke, ovo je filozofija očajja, filozofija koja se sastaje oči u oči sa svim čovekovim slabostima, ali za one koji se ne boje odgovornosti, ona je najsjajnija zvezda vodilja na njihovom životnom putu.

LITERATURA

Bofre, Ž. (1977): *Uvod u filozofiju egzistencije*, Beograd: BIGZ.

Damjanović, A., i Ivković, M. (2002): „Žan Pol Sartr: egzistencijalizam kao modus vivendi”, *Engrami* 24(3–4), str. 97–110.

Dananić, B. (2016): *Kierkegaard: strah, očajanje i tjeskoba*, diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Detmer, D. (1988): *Freedom as a value: A Critique of the Ethical Theory of Jean-Paul Sartre*, La Salle: Open Court.

Đurić, M. (1970): „Heidegger i ‘bačenost’”, *Internet magazin za filozofiju i društvena pitanja*
 URL: <https://filozofskim.blogspot.com/2018/12/mihailo-uric-heidegger-i-bacenost.html> (6. XII. 2019.)

Hegel, G. V. F. (1987): *Nauka logike*, Beograd: BIGZ.

Howells, C. (1988): *Sartre: The Necessity of Freedom*, Cambridge, Cape Town, Delhi, Dubai, Madrid, Melbourne, New York, São Paulo, Singapore, Tokyo: Cambridge University Press.

Kant, I. (1976): *Kritika čistog uma*, Beograd: BIGZ.

Kojève, A. (1990): *Kako čitati Hegela*. Sarajevo: Veselin Masleša

Marojević, R. (2016): *Sloboda-ljubav-patnja: egzistencijalizam i hrišćanstvo u dijalogu*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.

Paskal, B. (1988): *Misli*, Beograd: BIGZ.

Perović, M. (2013): *Filozofija morala*, Novi Sad: Cenzura.

Rajković, M. (2010): „Sartrovo zasnivanje fenomenološke ontologije”, *Arhe* god. 7 br. 14, str. 159–170.

Sartr, Ž. P. (1981): *Biće i ništavilo I*, Beograd: Nolit.

Sartr, Ž. P. (1981): *Biće i ništavilo II*, Beograd: Nolit.

Sartr, Ž. P. (1981): „Egzistencijalizam je humanizam”, *Filosofski spisi*, Beograd: Nolit, str. 257–286.

Živković, S. (2013): „Egzistencijalizam Žan-Pol Sartra”, seminarski rad, Univerzitet u Novom Sadu.